

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

магістра

(освітній рівень)

на тему: **«Міські голови Одеси другої половині XIX –
початку XX ст.: просопографічний портрет»**

**«The mayors of Odesa from the second half of the nineteenth century to the beginning
of the twentieth century: a prosopographic portrait»**

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Герасименко Вікторія Вікторівна

Керівник д. і. н., проф. Гончарук Т. Г. _____

Рецензент к. і. н., доц. Немченко І. В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2018 р.

Захищено на засіданні ЕК № 3

протокол № ____ від _____ 2018 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Бачинська О. А.
(прізвище та ініціали)

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище та ініціали)

Одеса – 2018

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
Вступ.....	5
Розділ 1. Джерельна база та історіографія питання.....	10
1.1. Архівні джерела.....	10
1.2. Опубліковані джерела.....	12
1.2.1. Актіві джерела.....	12
1.2.2. Наративні джерела.....	14
1.3. Преса.....	15
1.4. Дореволюційна історіографія.....	19
1.5. Радянська історіографія.....	21
1.6. Сучасна вітчизняна історіографія.....	21
Розділ 2. Формування особистості та життєвий шлях міських голів.....	31
2.1. Семен Михайлович Воронцов	31
2.2. Микола Олександрович Новосельський	33
2.3. Григорій Григорович Маразлі	35
2.4. Валер'ян Миколайович Лігін.....	37
2.5. Петро Адамович Крижановський	40
2.6. Павло Олександрович Зелений	41
2.7. Василь Якович Протопопов.....	43
2.8. Микола Іванович Мойсеєв.....	44
2.9. Борис Олександрович Пелікан.....	45
Розділ 3. Внесок у соціально-економічний розвиток міста	48
3.1. Організація робота думи та управи.....	49
3.2. Фінансова сфера	54
3.3. Торгівля.....	57
3.4. Господарство та промисловість.....	58
3.5. Правопорядок та пожежна безпека.....	59

3.6. Водогін.....	60
3.7. Освітлення міста.....	64
3.8. Міський транспорт та шляхи сполучення.....	66
3.9. Облаштування міста.....	68
Розділ 4. Внесок в освітнє та культурне життя Одеси.....	73
4.1. Освіта.....	73
4.2. Театр.....	77
4.3. Благодійність.....	78
4.4. Участь у громадських товариствах.....	83
4.5. Охорона здоров'я.....	87
Висновки.....	92
Список джерел та літератури.....	96
Додатки.....	109

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ПРЕСА

- ВОГОУ – Ведомости Одесского городского общественного управления
- ИОГОУ – Известия Одесского городского общественного управления
- ИОГД – Известия Одесской городской думы
- ОН – Одесские новости
- ОВ – Одесский вестник
- ОЛ – Одесский листок

ВСТУП

У другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса є одним із найбільших портових міст світу, важливим адміністративним, економічним, науковим і культурним центром. Протягом даного періоду, зміцнювалась уява про Одесу як про багате, упорядковане та гарне місто. Його називали «золотим містом», «житницею Півдня», «Південною Пальмірою», куди стікались потоки місцевих жителів та іноземців в надії втілити мрії свого життя.

60-80 рр. XIX ст. в історії Одеси часто називають «срібним віком», відштовхуючись від бурхливого розвитку господарського та культурного життя прибережного міста. Керівники держав направляли сюди відомих діячів – дворян, політиків, підприємців, професорів, адвокатів – для створення оазису на березі Чорного моря.

Семен Михайлович Воронцов, Микола Олександрович Новосельський, Григорій Григорович Маразлі, Валер'ян Миколайович Лігін, Павло Олександрович Зелений, Петро Адамович Крижановський, Василь Якович Протопопов, Микола Іванович Мойсєєв та Борис Олександрович Пелікан – міські голови Одеси протягом 1863-1914 рр. Для сучасних одеситів імена С. М. Воронцова, М. О. Новосельського, Г. Г. Маразлі є на слуху, але тільки побіжно вони можуть щось розповісти про діяльність цих осіб. Імена інших міських голів залишаються й досі загадкою навіть для науковців.

Актуальність даної роботи обумовлена тим, що історія міського самоврядування та роль у ньому окремих історичних осіб є невисвітленою темою.

Мета дослідження полягає у вивченні попередніх та сучасних праць істориків, політиків, культурних діячів і наявних документів, преси та оповідних джерел, що допоможуть відновити картину історії міського

самоврядування через очільників Одеси. У зв'язку з поставленою метою в роботі реалізуються наступні завдання:

- дослідити стан вивчення історіографією особистостей та діяльності міських голів;
- виявити і доповнити відомості про життя очільників міста Одеси в зазначений період;
- проаналізувати джерельні дані для отримання докладнішої інформації про діяльність мерів;
- визначити внесок міських голів у розвиток Одеси та південного краю у другій половині XIX – початку XX ст.;
- вказати подальшу необхідність вивчення питань діяльності міського самоврядування через персоналії.

Об'єктом дослідження є історія міського самоврядування Одеси другої половини XIX – початку XX століть. Предметом дослідження є міські голови та їх діяльність.

Хронологічні межі дослідження визначаються 1863-1914 рр. Нижня межа дослідження обумовлена прийняттям Міського положення 1863 р. Верхня грань – початок Першої світової війни, радикальні зміни в політичному житті країни.

Географічні межі дослідження визначаються територією міста Одеси в рамках визначених хронологічних меж.

Теоретико-методологічні засади роботи становлять загальнонаукові та спеціальні методи пізнання.

В основі роботи лежать загальнонаукові методи аналізу, синтезу, дедукції, індукції, порівняння та узагальнення. Їхнє поєднання дозволило здійснити історико-просопографічне дослідження визначних постатей очільників міста Одеси у визначений період, а також сформулювати відповідні висновки.

Відповідно до мети і завдань дипломної роботи застосовувалися такі спеціальні методи: історіографічний аналіз і синтез, критичне осмислення,

структурний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, просопографічний, генеалогічний, статистичний та біографічний.

Використання методу історіографічного аналізу й синтезу дозволило проаналізувати загальний стан наукової розробки теми у вітчизняній історіографії, згрупувати історіографію за проблематикою, а також визначити методологічну цінність авторських підходів у контексті завдань дипломного дослідження.

Метод критичного осмислення джерел впроваджувався з метою пошуку, подальшого аналізу, класифікації та відбору інформації за рівнем значущості для майбутньої роботи.

Проблематика, що досліджується, спонукала вдатися до використання структурного методу. Це дозволило розбити матеріал на відповідні частини, які були досліджені окремими розділами.

За допомогою порівняльно-історичного методу здійснено зіставлення ключових форм діяльності одеських міських голів з метою виявлення їхніх особливостей, загальних ознак та відмінностей.

Проблемно-хронологічний метод дав можливість розставити події та факти із життя мерів Одеси у хронологічній послідовності, виявити еволюцію та якісні зміни в ході дослідження.

Одним з основних методів був застосований просопографічний метод, який допоміг створити колективний опис способу життя та занять представників певного соціального стану, які, у свій час, обіймали посаду очільника міста. Такий підхід допомагає комплексно відтворити портрет як окремої особистості, так і певної родини чи іншої соціальної групи або класу. Просопографічний портрет – це комплексне дослідження, побудоване на підставі всіх доступних досліднику джерел.

Просопографічний метод є винятково ефективним для будь-якого історико-біографічного дослідження. Він дозволяє, шляхом широкого залучення доступних відомостей з генеалогії, демографії, психології,

психолографії, епістолології, ономастики, нумізматики, соціології та інших спеціальних історичних дисциплін, вивчати життя та діяльність особи (чи певної сукупності осіб) не лише за допомогою «сухих» довідок: народився, навчався, одружився, помер. Людина постає як особистість з усіма індивідуальними якостями та взаємовідносинами з навколишнім світом, а кілька осіб – як спільнота, пов'язана взаємною відповідальністю та взаємовпливом.

Результатами просопографічного дослідження можуть бути: 1) реконструкція просопографічного портрета конкретної особистості; 2) створення колективної біографії кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками; 3) опис способу життя і занять представників певних соціальних станів. Саме в другому та третьому ракурсі побудоване дослідження.

Література, що стосується даного питання досить загальна, адже приблизно за 150 років, після введення в дію нового Міського положення і до сьогодення не було створено загальних монографій з історії міського самоврядування з урахуванням особистостей міських голів, зображенням їх урядової діяльності. Історичні джерела даного періоду є досить різноманітними, що дає можливість розкрити очільників міст не тільки через сухі факти в архівних документах, постановах думи чи повідомленнях преси, а й через щоденники та спогади їхніх сучасників – урядовців, гласних думи, науковців та пресу. Докладніше аналіз джерел та наукові надбання дореволюційного, радянського і сучасного періодів можна розглянути в першому розділі роботи.

Підсумки дослідження було апробовано на 73-звітній студентській конференції історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова в 2017 р.; всеукраїнській науковій конференції «Читання імені академіка М. Є. Слабченка» 2017 р.; II та III всеукраїнських наукових конференціях з історії України для студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання» 2017 р., 2018 р.

Результати дослідження оприлюднені у 8 статтях: «Воронцов Семен Михайлович – одеський міський голова», «Діяльність одеського міського голови С. М. Воронцова на шпальтах «Одесского вестника»», «Початок діяльності одеського міського голови М. О. Новосельського (за матеріалами газети «Одесский вестник»)), «Діяльність Миколи Олександровича Новосельського на посаді міського голови Одеси (1867-1878)»; «Міський голова Петро Адамович Крижановський – «казковий принц, що має розбудити сплячу красуню Одесу»»; «Преса як джерело вивчення діяльності міських голів Одеси в другій половині XIX – на початку XX ст.», «Павло Олександрович Зелений як міський голова Одеси (1898-1905)», «Перші роки діяльності П. О. Зеленого на посаді міського голови Одеси (за матеріалами місцевої преси)».

Дипломна робота має таку структуру:

У першому розділі «Джерельна база та історіографія питання» – розглянуто й проведено аналіз джерельної бази, монографій, статей та заміток сучасників мерів й дослідників історії міста.

У другому розділі «Формування особистості та життєвий шлях міських голів» – виявлено біографічні відомості про дев'ять лорд-мерів Одеси, з'ясовано основні етапи їхнього життя.

У третьому розділі «Внесок у соціально-економічний розвиток міста» – відображено дані про діяльність очільників Одеси в межах нагальних питань міста економічного та соціального характеру.

У четвертому розділі «Вплив на освітнє та культурне життя Одеси» – досліджено роботу міських голів в освітній та культурній сферах міста.

Під час дослідження було використано 63 джерела та 58 історичних праць.

ВИСНОВКИ

Розглянута історіографічна та джерельна бази історії міського самоврядування в Одесі з початку дії Міського положення 1863 р. і до початку подій Першої світової війни, є вагомим здобутком попередніх поколінь та сучасних дослідників регіональної історії. Опрацьовані джерела відзначаються великим розмаїттям – архівні документи, опубліковані матеріали, оповідні пам'ятки й преса – дають змогу вирішити поставлені в роботі завдання комплексного дослідження персонального складу міських голів Одеси 1863-1914 рр.

Щодо історіографії, то у дореволюційний період висвітлювалась загальна картина розвитку Одеси в працях, присвячених 100-літньому ювілею міста. Імена міських очільників згадувались тільки декількома реченнями в розділах вищезгаданих праць. Білі плями в біографічних даних можливо доповнити через некрологи та багатотомні довідники. Винятком є витяг з газети «Новороссийский телеграф» про огляд діяльності М. О. Новосельського – перша і єдина у II половині XIX ст. праця про роботу та здобутки міського голови. Протягом радянського періоду під тиском влади та ідеології й через дефіцит інформації вченим так і не вдалося реалізувати дослідження особистостей міського самоуправління Одеси.

У сучасній історіографічній науці відбулися значні зрушення – почалось активне дослідження регіональної історії та її персоналій, публікуються окремі статті або ж монографії з історії міста, що включають біографії міських голів, напрями їх діяльності як управителів, підприємців та меценатів.

Найбільше прикута увага вчених до Г. Г. Маразлі, окрім науковців України, його життєвий шлях вивчають й іноземні історики. Менше праць створено про М. О. Новосельського, С. М. Воронцова, П. О. Зеленого та В. М. Лігіна. Взагалі, обмежений обсяг інформації досі є про П. А. Крижановського, В. Я. Протопопова, М. І. Мойсєєва та Б. О. Пелікана,

вони опосередковано згадуються в загальних працях та довідниках. Розглянуті в даній роботі газети «Одесские новости» та «Одесский листок» вносять нові факти до коротких біографічних довідок, подають портрети цих очільників міста.

Попри значну кількість джерел та наукових робіт, тематика історії одеського міського самоврядування, діяльність та роль міських голів ще не стала об'єктом спеціального системного і комплексного дослідження. Для науковців тут зберігається ще чимало загадок та незвіданих шляхів.

Життя та діяльність дев'яти міських голів протягом 1863-1914 рр. були насичені подіями, вони співпрацювали один з одним як депутати думи, члени культурних та благодійних товариств, брали участь у військових конфліктах, громадській та управлінській сферах.

Діяльність С. М. Воронцова, М. О. Новосельського, Г. Г. Маразлі, В. М. Лігіна, П. А. Крижановського, П. О. Зеленого, В. Я. Протопопова, М. І. Мойсєєва та Б. О. Пелікана як міських голів у справах організації роботи думи та управи, фінансової сфери, торгівлі, господарства та промисловості, правопорядку та пожежної безпеки, водогону, освітлення міста, міського транспорту, шляхів сполучення та облаштування Одеси вказує на значний внесок в життя свого міста та країни, високу активність та прогресивні погляди цих очільників самоврядування. За їх пропозиціями, що втілились в життя, в період 1863-1914 рр., можна прослідкувати модернізацію «Південної Пальміри».

На основі виявлених наукових матеріалів було з'ясовано найбільш показові справи міських голів:

С. М. Воронцов відзначився запровадженням газового освітлення в місті, контролем торгівлі та санітарним станом;

М. О. Новосельський — створенням одеського водогону, товариства Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів, Товариства взаємного

кредиту та Одеського кредитного товариства; введенням для роботи в думі спеціалізованих комісії, юридичного консультанта та стенографа;

Г. Г. Маразлі – облаштуванням гарного вигляду міста завдяки збудованих за його керівництва та коштом – Одеського міського театру, музею Одеського товариства історії та старожитностей, першої міської публічної бібліотеки, Бактеріологічної станції, Хімічної лабораторії, Офтальмологічної клініки та інших лікувальних культурних та громадських закладів; створенням електростанції «Еддісон», введенням електричного освітлення, запуском першого парового трамваю та спонсоруванням освіти та науки;

завдяки В. М. Лігіну Одеса отримала дозвіл на відкриття медичного факультету при Новоросійському університеті та відбувся перехід водогону до рук міського самоврядування;

П. А. Крижановський сприяв розширенню складу міської управи, займався ревізуванням водогону та особисто проводив переговори щодо розширення водогону;

П. О. Зелений відзначився великою кількістю ініціатив, опікувався пожежною командою міста, сприяв розвитку української мови та літератури, допомагав євреям стати вільними слухачами при Новоросійському університеті, активізував питання страхування міського театру, створив «японський» фонд, втілював пропозицію міської публічної бібліотеки про нову будівлю, займався питаннями охорони праці та введенням заходів для боротьби з чумою;

В. Я. Протопопов підписав договір між містом та Бельгійським акціонерним товариством Одеських конно-залізничних доріг про реконструкцію мережі існуючих доріг та переведення парового трамвая на електричну тягу;

М. І. Мойсєєв завершив справу відкриття Міського громадського банку та Одеського міського ломбарду, підписав контракт з бельгійським інженером Р. Легоде щодо спорудження нової електростанції, домовився за пільговий

проїзд для учнів та студентів електричним трамваєм, асигнував кошти для розбору та систематизації старих справ міського архіву, що мають відношення до історії Одеси, опікувався діяльністю Бактеріологічної станції, досягнув високих результатів у боротьбі з епідеміями;

діяльність Б. О. Пелікана розглянута тільки за 1913-1914 рр., але він зміг за цей короткий час організувати юридичний відділ при міській управі, ініціював створення особливого суду у справах неповнолітніх, створив дві посади директорів лікувальних курортів.

Таким чином, питання освіти, науки, культури, санітарного стану міста не поступались у важливості соціально-економічним питанням, так як вони були тісно пов'язані і впливали одне на одного.

Вивчення питання діяльності міського самоврядування через персоналії є актуальним та необхідним. Більшість джерел другої половини XIX – початку XX ст. знаходяться в поганому стані збереження, і для запобігання втраті важливих документів – вони мають бути опрацьовані зацікавленими студентами, науковцями та краєзнавцями. У свою чергу, бібліотеки та архіви намагаються допомогти не втратити цінні історичні джерела, створюючи електронні варіанти дореволюційних публікацій. Результати наукових досліджень подібної теми можна перетворити у друковане видання для ознайомлення не тільки вчених, а й учнів, вчителів історії та громадськості міста з частиною важливого періоду в історії Одеси, таким «довгим» XIX століттям та бурхливим початком XX століття.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

1. Держархів Одеської області, ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора), оп. 16, спр. 77 (Про дозвіл князю Воронцов та Антоніну Княжевичу право зображувати державний герб на вивісках їх закладів для створення та продажу вин), 4 арк.
2. Держархів Одеської області, ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора), оп. 17 (1867-1874), спр. 2 (Відомості про засідання Одеської Міської Загальної Думи), 7 арк.
3. Держархів Одеської області, ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора), оп. 17 (1867-1874), спр. 55 (Про створення при розпорядчій думі посади юрисконсульта), 3 арк.
4. Держархів Одеської області, ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора), оп. 44, спр. 71 (Про затвердження при розпорядчій думі господарчо-будівничого відділення), 16 арк.
5. Держархів Одеської області, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 1, спр. 1103 (Про утвердження на посаді міського голови дійсного статського радника Григорія Маразлі і про відставку пана Новосельського), 13 арк.
6. Держархів Одеської області, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 1, спр. 1240 (Про затвердження в Одесі посади товариша міського голови), 33 арк.
7. Держархів Одеської області, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 8, спр. 1495 (Лист перепису населення на вул. Новій 2в), 13 арк.

8. Держархів Одеської області, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 8, спр. 1678 (Лист перепису населення на вул. Пушкінській та Дерибасівській, б. 6/8), 17 арк.
9. Держархів Одеської області, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 8, спр. 1913 (Лист перепису населення на вул. Садова 14), 8 арк.
10. Держархів Одеської області, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 8, спр. 2394 (Лист перепису населення на Троїцька, 1), 9 арк.
11. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 1, спр. 1502 (Проект загальної думи про створення банку), 62 арк.
12. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 1, спр. 1586 (Постанови Одеської міської думи), 266 арк.
13. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 122 (Про місця для торгівлі міщан, збір податків з них), 100 арк.
14. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 137 (Про Дністровський водогін), 58 арк.
15. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 494 (За контрактом, підписаним з довіреним представником Рідінгера задля освітлення міста Одеси. Ч. I), 521 арк.
16. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 495 (За контрактом, підписаним з довіреним представником Рідінгера задля освітлення міста Одеси. Ч. II), 548 арк.
17. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 506 (Про спорудження водогону. Ч. I), 205 арк.
18. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 507 (Про спорудження водогону. Ч. II), 151 арк.
19. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 508 (Про спорудження водогону. Ч. III), 121 арк.

20. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 509 (Про спорудження водогону. Ч. IV), 647 арк.
21. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 520 (Про спорудження водогону. Ч. XVI), 236 арк.
22. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 521 (Про несправність водогону / погану якість води / вирішення питання шлях проведення необхідних заходів), 35 арк.
23. Держархів Одеської області, ф. 4 (Одеська міська дума), оп. 40, спр. 522 (Про спорудження водогону. Ч. XVII), 205 арк.
24. Держархів Одеської області, ф. 16 (Одеська міська управа), оп. 41, спр. 15 (Про винищення в Одесі бродячих псів), 69 арк.
25. Держархів Одеської області, ф. 16 (Одеська міська управа), оп. 51, спр. 75 (Про статтю з англійської газети, що звинувачувала Одеське міське громадське управління в хабарництві), 12 арк.
26. Держархів Одеської області, ф. 16 (Одеська міська управа), оп. 62, спр. 107 (Про спорудження на території Куяльницького лиману будівлі для народного училища...), 109 арк.
27. Держархів Одеської області, ф. 16 (Одеська міська управа), оп. 65, спр. 129 (Про затвердження плану побудови споруди для училища на Ближній Мельниціях...), 7 арк.
28. Держархів Одеської області, ф. 16 (Одеська міська управа), оп. 80, спр. 327 (Про надання клопотання дозволу скликання періодичних з'їздів міських голів), 15 арк.
29. Держархів Одеської області, ф. 16 (Одеська міська управа), оп. 81, спр. 77 (Про обрання міським головою дійсного статського радника П. А. Крижановського на чотири роки 1905-1908 рр.), 13 арк.
30. Держархів Одеської області, ф. 16 (Одеська міська управа), оп. 84, спр. 115 (Про вибори на посаду міського голови М. І. Мойсєєва), 21 арк.

31. Держархів Одеської області, ф. 16 (Одеська міська управа), оп. 124, спр. 1229а (Формулярний список про службу Одеського міського голови Павла Олександровича Зеленого), 24 арк.
32. Держархів Одеської області, ф. 37 (Херсонська духовна консисторія), оп. 3, спр. 382 (Метрична книга церков....) – *цифрова копія*.
33. Держархів Одеської області, ф. 37 (Херсонська духовна консисторія), оп. 13, спр. 334 (Метрична книга церков....) – *цифрова копія*.
34. Держархів Одеської області, ф. 37 (Херсонська духовна консисторія), оп. 13, спр. 368 (Метрична книга церков....) – *цифрова копія*.
35. Держархів Одеської області, ф. 37 (Херсонська духовна консисторія), оп. 13, спр. 532 (Метрична книга церков....) – *цифрова копія*.
36. Держархів Одеської області, ф. 37 (Херсонська духовна консисторія), оп. 13, спр. 567 (Метрична книга церков....) – *цифрова копія*.
37. Держархів Одеської області, ф. 45 (Новоросійський університет), оп. 8 (1895), спр. 16 (Про зміни в особистому складі), 355 арк.
38. Держархів Одеської області, ф. 93 (Одеське товариство історії і старожитностей), оп. 1, спр. 121 (Про надіслані предмети старожитностей), 141 арк. – *відсутня*.
39. Держархів Одеської області, ф. 162 (Особистий фонд П. О. Зеленого), оп. 1 (1860-1917), спр. 5 (Листи різних кореспондентів), 173 арк.
40. Держархів Одеської області, ф. 367 (Одеське товариство витончених мистецтв), оп. 1 (1865-1920), спр. 1 (Список членів Одеського Товариства Витончених Мистецтв та звіт Віце-президента цього товариства), 14 арк.
41. Держархів Одеської області, ф. 367 (Одеське товариство витончених мистецтв), оп. 1 (1865-1920), спр. 3 (Десятирічний ювілей Одеського Товариства Витончених Мистецтв), 2 арк.
42. Про пожертвування університету бібліотеки С. М. Воронцова // Держархів Одеської області, ф. 45 (Новоросійський університет), оп. 8 (1896), спр. 33 (Про різні пожертвування), арк. 17-35а.

43. Формулярний список про службу Одеського міського голови Маразлі Григорія Григоровича // Держархів Одеської області, ф. 5 (Управління Тимчасового одеського генерал-губернатора), оп. 1, спр. 859 (Положення та інструкція дій поліції проти революційного руху...), Арк. 35-54.

Опубліковані джерела

Документи

44. Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. Й. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php (10.05.2018)
45. Городовое положение 1892 г. // Полный свод законов Российской империи. – СПб. : Изд-е книжного магазина „Законоведение”, 1911. – Книга 1. – Т. II. – Ч. IV. Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php (10.05.2018)
46. Положение об общественном управлении г. Одессы 30 июня 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1866. – Собр. 2. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php (10.05.2018)

Мемуари та спогади

47. Дерибас. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. – Одесса: тип. Акционерного Южно-Русского о-ва Печатного Дела, 1913. – 379 с.
48. Записки Э. С. Андреевского : [в 3 т.] / под ред., с пред. и прим. С. Л. Авалиани // Из архива К. Э. Андреевского. – Одесса : тип. Акционерного Южно-Русского о-ва Печатного Дела, 1913-1914. Т. 1. – 1913. – 373 с.
49. Записки Э. С. Андреевского : [в 3 т.] / под ред., с пред. и прим. С. Л. Авалиани // Из архива К. Э. Андреевского. – Одесса : тип.

Акционерного Южно-Русского о-ва Печатного Дела, 1913-1914. Т. 2. – 1914. – 362 с.

50. Записки Э. С. Андреевского : [в 3 т.] / под ред., с пред. и прим. С. Л. Авалиани // Из архива К. Э. Андреевского. – Одесса : тип. Акционерного Южно-Русского о-ва Печатного Дела, 1913-1914. Т. 3. – 1914. – 375 с.
51. Ленц Н. И. Воспоминания о В. Н. Лигине, [профессоре механики Новороссийского университета]. – [Одесса] : тип. «Одес. Листка», ценз. 1900. – 15 с.

Преса

52. Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1889. – Січень-грудень.
53. Ведомости Одесского градоначальства. – 1882. – 7 мая.
54. Вечерняя Одесса. – 1981. – 1 августа.
55. Известия Одесского городского общественного управления. – 1864-1867.
56. Известия Одесской городской думы. – 1895-1914.
57. Исторический Вестник. – СПб: Тип. А.С. Суворина, 1898. – Т. 74. – С. 1242.
58. Исторический Вестник. – СПб: Тип. А.С. Суворина, 1900. – Кн. 2. – С. 873-874.
59. Одесские новости. – 1897-1914.
60. Одесский вестник. – 1863-1870, 1878-1886.
61. Одесский листок. – 1899, 1907, 1912, 1914.
62. По морю и по суше. – 1895. – № 37. – с. 5.
63. Эллины Украины. – 2016. – № 9.

ЛІТЕРАТУРА

64. Абрамов В. Первая выставка Одесского общества изящных искусств в 1865 году / В. Абрамов // Дерибасовская–Ришельевская: Одесский альманах (сб.) / Всемирн. клуб одесситов: Сост.: Ф. Д. Кохрихт, Е. М. Голубовский, О. И. Губарь, И. Л. Липтуга. – Одесса: ПЛАСКЕ, 2009. – № 37. – С. 174-181.
65. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1877 г. – Одесса : Русская тип. Р. Бейленсон, 1876. – 116 с.
66. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1883 г. – Одесса : Тип. Штаба Одесского Военного Округа, 1882. – 282 с.
67. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1885 г. – Одесса : Тип. Штаба Одесского Военного Округа, 1885. – 387 с.
68. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1889 г. – Одесса: Тип. Штаба Одесского Военного Округа, 1888. – 479 с.
69. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1890 г. – Одесса: Тип. Штаба Одесского Военного Округа, 1889. – 526 с.
70. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 г. – Одесса: Тип. Штаба Одесского Военного Округа, 1894. – 588 с.
71. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1897 г. – Одесса: Тип. Штаба Одесского Военного Округа, 1897. – 412 с.
72. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1916 г. – Одесса : издание «Ведомостей Одесского градоначальства», 1916. – 541 с.
73. Берман Я. З. До столітніх роковин заснування газети «Одесский вестник» / Я. З. Берман. – Київ, 1928. – 12 с.
74. Бернштейн С. Одесса: исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / С. Бернштейн. – Одесса: в тип. Л. Нитче, 1881. – 145 с.
75. Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 г. – Одесса: Издательство Одесские Новости, 1911. – 339 с.

76. Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 г. – Одесса: Издательство Одесские Новости, 1912. – 420 с.
77. Вся Одесса: Адресная и справочная книга г. Одессы на 1907 г. – Одесса: Издание Л. А. Лисянского, 1907. – 718 с.
78. Вся Одесса: Адресная и справочная книга г. Одессы на 1908 г. – Одесса: Издание Л. А. Лисянского, 1908. – 682 с.
79. Вся Одесса: Адресная и справочная книга г. Одессы на 1910 г. – Одесса: Издание Л. А. Лисянского, 1910. – 791 с.
80. Г. Г. Маразли: меценат и коллекционер: Сб. статей. – Одесса, 1995. – 283 с.
81. Герасименко В. Павло Олександрович Зелений як міський голова Одеси (1898-1905) / В. Герасименко // Хаджибеївські читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України для студентів та аспірантів / колектив авторів. – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2018. – С. 3-8.
82. Герасименко В. Перші роки діяльності П. О. Зеленого на посаді міського голови Одеси (за матеріалами місцевої преси) / В. Герасименко // Українське порто-франко: наукові студентські праці з вітчизняної історії. Випуск 6 / ред. кол. О. А. Бачинська та ін. – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2018. – С. 78-86.
83. Герасименко В. Преса як джерело вивчення діяльності міських голів Одеси в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. Герасименко // Українське порто-франко: наукові студентські праці з вітчизняної історії. Випуск 5 / ред. кол. О. А. Бачинська та ін. – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2017. – С. 66-70.
84. Герлігі П. Одеса : історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі . – К. : Критика, 1999. – 382 с.

85. Гончарук Т. Г. Как в наши дни вошел водопровод / Т. Г. Гончарук // Газетними стежками. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 160-163.
86. Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX - начало XX ст.): монография / И. С. Гребцова. – Одесса: Астропринт, 2009. – 504 с.
87. Григорій Маразлі: До 175-річчя від дня народження – Одеса, 2006 – 80 с.
88. Демин О. Одесская городская дума в эпоху реформирования Одесского городского самоуправления (60-80е гг. XIX в.) // Вісник Чернігівського національно педагогічного університету / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка – Чернігів, 2011. – Вип. 87. – С. 119-121. – (Історичні науки №8) Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Dyomin.pdf (10.05.2018)
89. Донцова Т. Молдованка. Записи краєведа / Т. Донцова. – Одесса, 2001. – 323 с.
90. Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. / А. О. Дорошева // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 41. – С. 85-89.
91. Зленко Г. Д. Становлення української преси в Одесі (кінець XIX - початок XX ст.) / Г. Д. Зленко // Одесі – 200. Тези доповідей. – Одеса, 1994. – Ч. 2. – С. 36-38.
92. Зленко Г. Павло Зелений – одеський міський голова і літератор / Г. Зленко // «Київська старовина». – Київ, 1997. – № 6. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/zelenyy/index.html> (10.05.2018)
93. Изувита Г. А. Г. Г. Маразли и Одесский археологический музей / Г. А. Изувита // Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса, 1999. – С. 8-10.

94. Історія Одеси / Колектив авторів. Гол. Ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с.
95. Красюк А. И. История Одесского водопровода / А. И. Красюк, Г. Ф. Кязимова. – Одесса: Одессводоканал, 1993. – 154 с.
96. Крылов-Толстикович Александр. Придворный календарь на 1915 год. Комментарии. – Москва, 2015. – С. 437. Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=YO1BwAAQBAJ&pg=PA437&lpg=PA437&dq=%D0%BC%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2+%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9+%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&source=bl&ots=1uL5EG64U0&sig=h7XSgIFb6j0Jn8iSn6gd4FBIm5s&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwiXgKOljpLaAhVECCwKHSQjAV44ChDoAQhUMAc#v=onepage&q=%D0%BC%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%20%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9%20%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&f=false>
(10.05.2018)
97. Кулик И. Г. Г.Г. Маразли и Одесское просвещение / И. Г. Кулик // Историчний досвід і сучасність. Матеріали конференції – Одесса, 1997. – Вип. 3. – С. 5-6.
98. Малахов В. П. Одесса, 1900-1920 / Люди... События... Факты... / В. П. Малахов, Б. А. Степаненко. – Одесса: Издательство «Optimum», 2004. – 488 с.
99. Маразли Г. Г. // 100 великих одесситов: [биограф. очерки] / сост.: А. Либин, Н. Маковец. – Одесса : Optimum, 2009. – С. 229-232.
100. Маркевич А. И. Новосельский Н. А. Некролог // А. И. Маркевич /ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т. 22. – 499 с.
101. Наталия Михайловна Зеленая. – Basic free service «Geni.com» [Свободная генеалогическая база]. Режим доступа:

<https://www.geni.com/people/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%B%D0%B8%D1%8F-%D0%97%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%C3%A1%D1%8F/6000000017924624200> (10.05.2018)

102. Новосельский Н. А. // 100 великих одесситов: [биограф. очерки] / сост.: А. Либин, Н. Маковец. – Одесса : Optimum, 2009. – С. 276-278.
103. Обзор деятельности бывшего одесского городского головы Н. А. Новосельского // Из «Новороссийского Телеграфа». – № 1545. – Одесса, 1880. – 14 с.
104. Одесса. 1794-1894 / издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса: тип. А. Шульце, 1894. – 852 с.
105. Павловский И. Ф. Полтавцы : иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители : опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1914. – 294 С. – Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16626-pavlovskiy-i-f-poltavtsy-ierarhi-gosudarstvennye-i-obschestvennye-deyateli-i-blagotvoriteli-opyt-kratkogo-biograficheskogo-slovary-poltavskoy-gubernii-s-poloviny-xviii-v-poltava-1914#mode/inspect/page/315/zoom/4> (10.05.2018)
106. Паламарчук В. В. Діяльність Миколи Олександровича Новосельського на посаді міського голови Одеси (1867-1878) / В. В. Паламарчук / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання». – Вип. 2: 2017. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2017. – С. 126-137.
107. Паламарчук В. Воронцов Семен Михайлович – одеський міський голова / В. Паламарчук // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 20. – Одеса: Друкарський дім, 2016. – С. 247-252.
108. Паламарчук В. Діяльність одеського міського голови С. М. Воронцова на шпальтах «Одесского вестника» / В. Паламарчук / Південний захід.

- Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 21. – Одеса: Друкарський дім, 2016. – С.263-269.
109. Паламарчук В. Міський голова Петро Адамович Крижановський – «казковий принц, що має розбудити сплячу красуню Одесу» / В. Паламарчук / Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 23. – Одеса: Друкарський дім, 2017. – С. 208-212.
 110. Паламарчук В. Початок діяльності одеського міського голови Миколи Олександровича Новосельського на шпальтах «Одеського вісника» / В. Паламарчук / Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 22. – Одеса: Друкарський дім, 2016. – С.232-239.
 111. Решетов С. Григорий Маразли. Честь паче почести / С. Решетов, Л. Ижик. – Одесса: ТЭС, 2012. – 333 с.
 112. Решетов С., Ижик Л. Городской голова Одессы Г. Г. Маразли (1831–1907) и его родственное окружение // Дерибасовская–Ришельевская: Одесский альманах (сб.) / Всемирн. клуб одесситов: Сост.: Ф. Д. Кохрихт и др.. – Одесса: ПЛАСКЕ. – С. 6-31. – Режим доступа: http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_31/alm_31_6-31.pdf (10.05.2018)
 113. Решетов С., Ижик Л. О доме городского головы Одессы Н. А. Новосельского / С. Решетов // Дерибасовская–Ришельевская: Одесский альманах (сб.) / Всемирн. клуб одесситов: Сост.: Ф. Д. Кохрихт, Е. М. Голубовский, О. И. Губарь, И. Л. Липтуга. – Одесса: ПЛАСКЕ, 2013. – № 54. – С. 68-80.
 114. Савельєва Є. В. Лігін В. М. // Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник : в 4 т. / відп. ред. В. А. Сминтина. – 2-е вид. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 3 : К - П. – С. 250-253.

115. Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы / Изд. Н. Федорова. – Одесса, 1894. – 112 с.
116. Терентьева Н. А. Семья Маразли в Одессе / Н. А. Терентьева // Одесі – 200. Тези доповідей. – Одеса, 1994. – Ч. 1. – С. 132-134.
117. Терентьева Н. О. Благодійна діяльність родини Маразлі з будівництва та утримання установ Одеси культурно-освітнього напрямку / Н. О. Терентьева // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 183-190.
118. Тиганій К. А. Правові засади формування інституту міського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах міста Одеса) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / К. А. Тиганій; кер. роботи М. Р. Аракелян; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2010. – 20 с.
119. Файтельберг-Бланк В. Р. Одесса в эпоху войн и революций, 1914-1920 / В. Р. Файтельберг-Бланк, В. А. Савченко. – Одесса: Optimum, 2008. – 332 с. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/371284/read> (10.05.2018)
120. Черемісін О. Обговорення умов міських реформ в Херсонській губернії у 1860-х рр. / О. Черемісін // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. – 2009. – С. 252-258.
121. Чопп И. Премия имени Маразли / И. Чопп // Дерибасовская-Решильевская. Одесский альманах (сб.) / Всемирн. клуб одесситов: Сост.: Ф. Д. Кохрихт, Е. М. Голубовский, О. И. Губарь, И. Л. Липтуга. – Одесса: ПЛАСКЕ, 2000. – № 3. – С. 18-20.

